

УДК 94:[271.4:332.15] (477.83/.86) «1941/1944»
DOI 10.32782/2307-7778/2023.2.8

Богдан БАРАН

асистент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Громницького 1а, м. Тернопіль, Україна, 46027 (bohdan.baran@tnpu.edu.ua)

Bohdan BARAN

assistant of the department History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Sciences of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 1a, Gromnitskogo str., Ternopil, Ukraine, 46027 (bohdan.baran@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8245-0202>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ДИСТРИКТІ ГАЛИЧИНА 1941–1944 РР.

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати роль соціально економічної діяльності Греко-католицької церкви в Дистрикті Галичина протягом 1941–1944 років, під впливом соціальних трансформацій. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності та науковості, а також ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-системний, історико-типологічний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що з поміж інших досліджень діяльності Греко-католицької церкви в Дистрикті Галичина у вище зазначений період не розглядалася соціально-економічна складова. Науковці приділяли увагу політичним та націотворчим засадам ГКЦ, та децю побіжно звертали увагу на соціальний аспект. Автор використовує невідомі раніше документи та аналізу праці науковців останніх років. **Висновки** Автор публікації встановлює, що ситуація в якій опинилося населення Східної Галичини при переході від однієї тоталітарної системи до іншої супроводжувалося значними соціальними трансформаціями. Дослідження впливу греко-католицької церкви на національну свідомість, моральні засади, національно-політичну ідеологію, культурно-просвітницьку діяльність та соціально-економічну приналежність, дає можливість з'ясувати вагомість її становища серед українського населення краю та великий духовний потенціал. Вивчення ролі ГКЦ в Другій світовій війні дозволить здійснити певну трансформацію отриманих результатів з огляду на сучасність.

Ключові слова: Греко-католицька церква, Дистрикт «Галичина», окупація, суспільні трансформації.

SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE DISTRICT OF GALICIA 1941–1944

Abstract. *The purpose of the study* Objective is to analyze the role of socio-economic activity of the Greek Catholic Church in the District of Galicia during 1941-1944, under the influence of social transformations. **The Research Methodology** is based on the principles of historicism, systematization and scientificity, and is also based on the complex application of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-systemic, historical-typological) methods. **The scientific novelty** is that among other studies of the Greek Catholic Church in the District of Galicia in the above period, the socio-economic component was not considered. Scholars paid attention to the political and nation-building principles of the GCC, and paid some attention to the social aspect. The author uses previously unknown documents and analysis of the work of scientists in recent years. **Conclusions** The author of the publication establishes that the situation in which the population of Eastern Galicia found itself in the transition from one totalitarian system to another was accompanied by significant social transformations. The study of the influence of the Greek Catholic Church on the national consciousness, moral principles, national and political ideology, cultural and educational activities and socio-economic affiliation, makes it possible to determine the importance of its position among the Ukrainian population and great spiritual potential. The study of the role of the GCC in the Second World War will allow for a certain transformation of the obtained results in view of modernity.

Key words: Greek Catholic Church, District of Galicia, occupation, social transformations.

Постановка проблеми. Особливий інтерес для дослідження становить період 1939–1945 рр., який характеризується не лише складними політичними обставинами Другої світової війни, але і надає можливість простежити взаємовплив тоталітарних структур, як радянської, так і нацистської, на релігійні організації. Всебічний і глибокий аналіз відносин державної влади з церквою у вищезазначений період сприятиме подоланню тієї складної ситуації, яка пов'язана з міжконфесійними суперечками в сучасності. Врахування реального історичного досвіду, як позитивного, так і негативного сприятиме подоланню цієї ситуації, допоможе уникнути численних помилок при виробленні державних законодавчих актів, що покликані регулювати діяльність релігійних організацій.

Наприкінці червня 1941 року, населення західних областей України опиняється під владою Третього Райху, регіон зазнає адміністративного поділу за рішенням окупаційної влади, в цих не простих обставинах саме Греко-Католицька Церква (далі – ГКЦ) стає однією з важливих інституцій українського населення краю. Виклики що постали перед духівництвом та народом були викликані різними аспектами та досить гостро стояло питання соціально-економічної стабілізації, за умови якої створювалася можливість відстоювати свої права та ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена нами тема немає чіткого аналізу з боку вітчизняних дослідників вони лише побіжно висвітлювали певні аспекти тематики. Варті нашої уваги праці таких авторів як Сурмач Оксани, де дослідниця висвітлює духовну, політичну на націотворчу діяльність ГКЦ умовах німецької окупації 1941–1944 рр. (Surmach, 2001). Цікаві думки наводить у свої статті і Олександр Лисенко про становище церкви в Україні у роки Другої Світової війни (Lysenko, 1995). Досить ґрунтовною та змістовною є праця українського дослідника повсякдення Володимира Старки, про життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій при переході від одного тоталітарного режиму до іншого (Starka, 2019). Варто також відзначити і статтю Василя Марчука у якій автор аналізує діяльність ГКЦ в умовах німецького та радянського тоталітаризму 1941–1946 рр. (Marchuk, 2000).

Мета статті – проаналізувати, як при змінах тоталітарних режимів, Греко-католицька церква залишалася як одна з провідних соціально-економічних інституцій Дистрикту Галичина. З'ясувати які виклики стояли перед очільником церкви митрополитом Андреем Шептицьким та духовенством в цілому.

Виклад основного матеріалу. У червні 1941 року розпочалася війна СРСР з Третім Райхом і вже до вересня поточного року не лише західноукраїнські землі, а й значна частина України опинилася під німецькою окупацією. Захоплення військами вермахту українських земель та встановлення в подальшому окупаційного режиму, що передбачав перетворення їх у німецьку колонію. У адміністративному відношенні Україну розділили на кілька частин. Управління захопленими територіями здійснювали при допомозі силових методів та терору. Значна частина українського населення була вивезена на роботи до Німеччини. Однак, таких відверто жорстоких рис гітлерівське панування набуло дещо згодом. У перші місяці свого перебування в Україні німці, щоб успішно завершити «блискавичну війну», намагалися забезпечити собі підтримку місцевого населення. В той час нацистська пропаганда твердила, що основною метою приходу німецької армії є визволення України від більшовизму. З метою поширення цієї ідеї серед населення велась досить активна агітаційна робота (Surmach, 2001, р. 65).

Окупація України німецькими військами змінила також і релігійну ситуацію. О. Лисенко твердить, що гітлерівці вважали за потрібне врахувати настрої віруючого населення (Lysenko, 1995, р. 75). Можна припустити, що напередодні війни німецькі спецслужби ретельно вивчали релігійну ситуацію на Україні. Маючи свідчення про невдоволення віруючого населення політикою радянської влади щодо ГКЦ, окупанти вирішили зіграти на почуттях людей, позбавлених

права задовольняти свої релігійні потреби. Це повною мірою співпадало з вказівками Гітлера, який говорив, що на початку окупації нацисти не повинні виказувати своїх дійсних намірів, а всіма засобами підкреслювати, що вони несуть свободу (о.Sofron Mudryu, 1990, р. 146). Отже, під впливом вдало розгорнутої нацистської пропаганди, значна частина духовенства повірила, що з приходом окупантів виникли умови для вільного розвитку церков.

Як зазначає дослідник Володимир Старка, посилаючись на пресу, що виходила в Дистрикті Галичина під час німецької окупації. Коли на початку літа 1941 року радянська влада провела форсований збір податків, що призвело до зубожіння значної частини населення. На початку війни селяни не розуміли, що достеменно коїться і почали забирати з колгоспів до своїх господарств майно та навіть у деяких місцях почали поміж себе ділити землю (Starka, 2019, р. 251). Розуміючи не просту ситуацію що склалася, Греко-католицька церква не могла залишитися осторонь. Так митрополит А. Шептицький звернувся з відозвою від 25 липня 1941 р. до селян «селяни-хлібороби: німецька армія визволила Вас ... виконуйте точно розпорядження голів Ваших сільрад (війтів) і Німецької армії. Ваші найближчі обов'язки: Політь, сапайте та нищіть бур'ян у картоплі, буряк та ін. (Starka, 2019, р. 252).

Всупереч твердженням радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму ГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацизму. Проголошені подяки німецькій армії за визволення від більшовицького режиму були зумовлені припиненням масових репресій, депортацій органами НКВС перед втечею. Населення краю зустріло проголошення «Акту відновлення Української держави» 30-го червня 1941 року з великим ентузіазмом і новими надіями. Ці почуття відбиває послання митрополита до духовенства і віруючих від 5 липня 1941 р., у якому він висловлював сподівання, що «на підвалинах солідарності й усильної праці всіх українців повстане соборна Україна не тільки як велике слово і ідея, а я живий, життєздатний, здоровий, могутній, державний організм, побудований жертвою життя одних, важкою працею, залізними зусиллями і трудами других (Reyent, 1998, р. 1-2).

Окупація України німецькими військами змінила також і релігійну ситуацію. О. Лисенко твердить, що гітлерівці вважали за потрібне врахувати настрої віруючого населення (Lysenko, 1995, р. 76). Можна припустити, що напередодні війни німецькі спецслужби ретельно вивчали релігійну ситуацію на Україні. Маючи свідчення про невдоволення віруючого населення політикою радянської влади щодо УГКЦ, окупанти вирішили зіграти на почуттях людей, позбавлених права задовольняти свої релігійні потреби. Це повною мірою співпадало з вказівками Гітлера, який говорив, що на початку окупації нацисти не повинні виказувати своїх дійсних намірів, а всіма засобами підкреслювати, що вони несуть свободу (о.Sofron Mudryu, 1990, р. 153). Отже, під впливом вдало розгорнутої нацистської пропаганди, значна частина духовенства повірила, що з приходом окупантів виникли умови для вільного розвитку церков.

Німецьке командування прагнуло завоювати Кавказ, та середню Азію, воно вважала за потрібне забезпечити мирне і дружнє ставлення до себе українського населення. З таких міркувань німецька адміністрація спочатку не виказували своїх дійсних планів щодо України, а намагалися всіма засобами викликати прихильність місцевого населення. Одним з таких засобів ідеологічного впливу на населення, на думку окупантів, могла стати ГКЦ. Більш точно політику гітлерівців на початку окупації характеризував нарком НКВС УРСР Сергієчко. У доповідній на ім'я Хрущова він писав: «На початку свого панування німці приглядалися до обставин, вивчали церковну ініціативу, з яких би кіл вона не виходила, підтримували, але обережно спрямовували у вигідному для себе руслі» (Voloshyn, 1994, р. 64).

Помірковані стосунки між УГКЦ і окупаційною владою переросли у протистояння восени 1941 року, коли Берлін відверто виявив загарбницькі наміри відносно України і розгорнув на її окупованих землях терор проти національних сил, зокрема ОУН. У грудні 1941 року німецька

канцелярія видала спеціальну інструкцію про погодження з українським населенням, її п'ятий пункт стосувався церкви. У ньому вказувалося, що діяльність церков на території України не забороняється до тих пір, доки вони не займаються політичною діяльністю (Voloshyn, 1994, p. 65).

Незважаючи на це, А. Шептицький у грудні 1941 року у пастирському посланні «Як будувати Рідну Хату», сконфіскованому німецькою окупаційною владою засудив тоталітарну політичну систему, моно партійне державне управління. Усвідомлюючи недосконалість будь-якої форми влади, Шептицький висловлювався за «природне право народу встановити собі форму влади, вибрати поміж різними формами: монархічною, олігархічною чи демократичною – зберігаючи собі ту участь у провідній частині, яку може виконувати виборами, себто голосуванням, а в деяких важливіших справах, так званим плебісцитом чи референдумами». Поняття влади в Шептицького наскрізь християнське, це в першу чергу «служіння публічному добру» (Sheptytsky, 2003, p.15).

Стверджуючи, що «ідеалом нашого національного життя» є суверенна держава – «Рідна Хата», митрополит закликав увесь «український нарід», «щоби по наших силах спричинитись до здійснення цього ідеалу», боротьба за реалізацію якого є «вимогою і виявом справжньої християнської свідомої людини» (Sheptytsky, 2003, p. 17).

У посланні митрополит засудив репресивні акції, свавілля гітлерівців і закликав населення України зберігати національну гідність, стоїчно боронити свободу, свої родини і громади. Пізніше, у серпні 1942 року в листі до папи Пія XII повідомляв про фашистські звірства на Сході. «Німецька влада, – наголошував він, – є злою, майже диявольською, то в небачене більшому ступені, ніж більшовицька влада». Митрополит не тільки викривав злочинні дії окупантів, але й визначав заходи, необхідні задля фізичного збереження народу і відновлення державності (Baran, 1947, p. 130).

Головними в пастирських листах, зверненнях митрополита та інших ієрархів церкви у воєнні часи були заклики до національної єдності та злагоди, які вони вважали передумовою побудови незалежної і сильної України. Цією думкою пронизане згадане послання митрополита від 5 липня 1941 р., в котрому він переконливо стверджує, що Соборна Україна постане тільки за умов солідарності і творчої невтомної праці всіх українців. УГКЦ закликала віруючих до релігійної єдності, яка мала б стати духовною основою об'єднання всіх національних сил під час війни (Surmach, 2001, p. 65).

29 січня 1942 р. рейхсканцелярія одержала лист від видатних українських поборників національної ідеї. Один із п'ятох підписаних був А. Шептицький (голова Української Національної Ради у Львові). Не ставлячи питання про українську незалежність, лист констатував, що поразка Росії перед Німеччиною дасть можливість Україні ввійти в європейську політичну систему. У листі сказано, що український народ у Райхскомісаріаті позбавлений можливості розвивати своє національне і культурне життя, що патріотична преса і товариства зазнають надзвичайних утисків, що школи замкнено. Вимагалось поваги і визнання права українського народу на життя і національний культурний, економічний і політичний розвиток, права України на «незалежне існування» (Baran, 1947, p. 137). Нажаль подібні листи не мали жодного впливу на політику Третього Райху на окупованих територіях.

Незважаючи на складну ситуацію, у листопаді 1942 року митрополит оголосив пастирський лист «Не убий», в якому наголошувалося на деморалізаційному впливові заохочень до політичних вбивств. Також тут митрополит засудив залучення української поліції до репресивних акцій (Marchuk, 2000, p. 66). Як митрополит А. Шептицький, так і Львівська митрополія в цілому, спрямовувала свої зусилля на збереження структури і організації церкви, що в умовах німецької окупації робити було досить складно. Це ми спостерігаємо з листа Митрополита до німецьких окупаційних властей. В листі від губернатора Дистрикту Галичина йшлося про те,

що в греко-католиків будуть конфіскувати бронзові дзвони в церквах, крім тих, що мають історичне значення, зроблені німецькими майстрами та ті, що мають дуже музичний звук (TsDIAL f. 201 d.1, с 216, р 60). Також у листі о.Дениса Теліщука, пароха с. Потік від 4 вересня 1942 р. повідомляється, що він до 5 березня 1942 р. був головою Українського центрального комітету в Рогатині. Бережанський Крайсгаушман Асбах наказував зандерцінсттав і жардармерії стягати в Рогатині решту контингенту(податку). При тому арештовували багато людей, які вже здали контингент в розмірі 100%і більше, забрано в деякого збіжжя до останнього зерна, навіть по зложеного на прожиток. Людей вивезено до примусових робіт, де вони в голоді. На скарги отця, до губернатора Бауера, Асбах людей випустив, але священику порадив добровільно покинути головування (TsDIAL f. 201 d.1, с 111, р 14).

Висновки. Друга світова війна стала трагедією для усього людства загалом та для України зокрема. Одним із поводирів українського народу в цей не простий час стала Греко-католицька церква, соціально-економічна діяльність якої підтримувала та давала надію тисячам українців Східної Галичини.

У своїй історії ГКЦ пережила немало трагедій, ставши на захист українського національного життя, вона свідомо взяла на себе всі труднощі, котрі випадали на долю українського народу. Але найбільш жорстоких переслідувань вона зазнала саме в часи Другою світовою війни, коли змушена була терпіти насадження нових порядків двома тоталітарними режимами.

З приєднанням Західної України до СРСР радянське керівництво прагнуло обмежити діяльність ГКЦ, хоча воно і змушене було зважати на значний авторитет Андрея Шептицького в народі і світі. Незважаючи на наступ на церкву, митрополит зумів організувати діяльність духівництва, підтримував український народ у своїх численних пастирських посланнях.

Релігійна політика німецької окупаційної адміністрації змінювалась у залежності від зміни суспільно-політичної ситуації загалом. Спершу окупанти хотіли скористатися авторитетом ГКЦ для насадження свого режиму, та подальше розгортання війни показало справжні наміри Третього Райха, щодо завойовних територій. З огляду на непрості обставини, що склалися митрополит А. Шептицький та греко-католицьке духовенство з гідністю пройшли цей шлях допомагаючи та настановляючи український народ.

Бібліографія

Баран С. (1947). Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 151 с.

Волошин Ю. (1994). Радянська влада і УГКЦ (1945-1946 рр.). Український час №1, 63 – 65.

Лисенко О. Є. (1995). До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни. Український історичний журнал. № 3, 63 –79.

Марчук В. (2000). Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризму (1941-1946 рр.). Галичина № 4, - 66 – 67.

о. Софрон Мудрий (1990). Нариси історії церкви в Україні. Рим: Українська Папська колегія Святого Йосафата, 296 с.

Реснт О. (1998). УГКЦ і визвольний рух українського народу. Історія України № 4, 1 – 5.

Старка В. (2019). Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939-1953 рр.: монографія. Тернопіль: Осадца Ю. В., 550 с.

Сурмач О. (2001). Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941-1944 рр.). Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 187 с.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУЛ). – Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). – Оп. 1р. – Спр. 216. – Арк. 60

ЦДІАУЛ. – Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія м. Львова). – Оп. 1р. – Спр. 111. – Арк. 14

Шептицький А. (2003) Як будувати рідну хату. Львів: ЦДІАУЛ, 31 с.

References

- Baran S.** (1947). Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyy: zhyttya i diyal'nist' [Metropolitan Andrei Sheptytsky: life and activity]. Myunkhen: Vernyhora, 151 s. . [in Ukrainian]
- Voloshyn YU.** (1994). Radyans'ka vlada i UHKTS (1945-1946 pp.) [The Soviet government and the UGCC]. Ukrayins'kyy chas №1, 63 – 65. [in Ukrainian]
- Lysenko O. YE.** (1995). Do pytannya pro stanovyshe tserkvy v Ukrayini u period druhoyi svitovoyi viyny. [In the situation of the Church in Ukraine during Second World War]. UYIZH № 3, 63 –79. [in Ukrainian]
- Marchuk V.** (2000). Hreko-katolyts'ka tserkva v umovakh nimets'koho ta radyans'koho totalitaryzmu (1941-1946 pp.) [Greek Catholic Church in the conditions of German and Soviet totalitarianism (1941-1946 pp.)]. Halychyna № 4, - 66 – 67. [in Ukrainian]
- o. Sofron Mudryy** (1990). Narysy istoriyi tserkvy v Ukrayini [Essays on the history of the church in Ukraine]. Rym: Ukrayins'ka Paps'ka kolehiya Svyatoho Yosafata, 296 s. [in Ukrainian]
- Reynt O.** (1998). UHKTS i vyzvol'nyy rukh ukrayins'koho narodu [The UGCC and the liberation movement of the Ukrainian people.]. Istoriya Ukrayiny № 4, 1 – 5. [in Ukrainian]
- Sheptyts'kyy A.** (2003) Yak buduvaty ridnu khatu [How to build a family house]. L'viv: TSDIAL, 31 s. [in Ukrainian]
- Surmach O.** (2001). Hreko-katolyts'ka tserkva v period nimets'koho okupatsynoho rezhymu v Ukrayini (1941-1944 rr.) [Greek Catholic Church during the German occupation regime in Ukraine (1941-1944)]. L'viv: L'vivs'kyy natsional'nyy universytet im. Ivana Franka, 187 s. [in Ukrainian]
- Starka V.** (2019). Povsyakdenne zhyttya zakhidnoukrayins'koho sela v umovakh suspil'nykh transformatsiy 1939-1953 rr. [Everyday life of the western Ukrainian village in the conditions of social transformations 1939-1953]. monohrafiya. Ternopil': Osadtsa YU. V., 550 s. [in Ukrainian]
- Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. L'vovi (dali – TsDIAL Ukrayiny) [CDIAUL – Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv].F. 201. (Hreko-katolytska mytropolycha konsystoriia m. Lvova) Op. 1. Spr. 216. Ark. 60. [in Ukrainian]
- TsDIAL Ukrayiny. F. 201. (Hreko-katolytska mytropolycha konsystoriia m. Lvova) Op. 1. Spr. 111. Ark. 14. [in Ukrainian]